सामुदायिक विद्यालयमा सामाजिक परीक्षण

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र संकाय शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विषय अन्तर्गत
एम.एड. दोस्रो वर्षको ५९८ को आंशिक आवश्यक पूरा गर्ने
प्रयोजनको लागि प्रस्तुत गरिएको

शोधपत्र

शोधार्थी
योगेन्द्र डाँगी
त्रि.वि.दर्ता नं. २९६१३-९३
क्याम्पस रोल नं. १३६
परीक्षा क्रमाङ्क: २१४०१३४

श्री सुकुना बहुमुखी क्याम्पस
शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग
इन्द्रपुर, मोरङ्ग

माघ, २०६८

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
शिक्षाशास्त्र सङ्काय
सुकुना बहुमुखी क्याम्पस इन्द्रपुर, मोरङ्ग
मूल्याङ्कन समिति

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय,सुकुना बहुमुखी क्याम्पस, शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग अर्न्तगत एम .एड .दोश्रो वर्षका छात्र योगेन्द्र डाँगीले शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विषय (EPM 598) को आशिंक आवश्यकता परिपूर्तिको लागि **सामुदायिक विद्यालयमा सामाजिक परीक्षण** भन्ने शीर्षकको अध्ययन मेरो पूर्ण निर्देशन सल्लाह सुझावहरुको आधारमा तयार पार्नुभएको हो । उक्त कार्य निजको स्वतन्त्र अध्ययनको परिणाम हो । यो मैले निर्दिष्ट गरेको ढाँचामा तयार गरिएको छ । निजको कार्यप्रति सन्तुष्टि छु र यो अध्ययन मूल्याङकनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

....
लक्ष्मीकुमार श्रेष्ठ
शोध निर्देशक
सुकुना बहुमुखी क्याम्पस मोरङ्ग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
शिक्षा शास्त्र सङ्काय
सुकुना वहुमुखी क्याम्पस
इन्द्रपुर,मोरङ

स्वीकृति-पत्र

मितिः २०६८।

त्रिभुवन विश्वविद्यालय सुकुना वहुमुखी क्याम्पस, इन्द्रपुर मोरङ, शिक्षा शास्त्र सङकाय अन्तर्गत शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन मूल विषय लिई स्नातकोत्तर तहमा अध्ययनरत छात्र योगेन्द्र डाँगीले उक्त तहको द्धितीय वर्षको आंशिक आवश्यकता पूरा गर्ने प्रयोजनका लागि तयार गर्नु भएको **सामुदायिक विद्यालयमा सामाजिक परीक्षण** शीर्षकको शोध पत्र यस शोधपत्र मुल्याङ्कन समितिबाट स्वीकृत गरिएको छ ।

शोध पत्र मूल्याङ्कन समिति

क.स.	नाम	पद	हस्ताक्षर
१.	श्री लक्ष्मीकुमार श्रेष्ठ	विभागीय प्रमुख	....
२.	....	....	....
३.	....	....	....

कृतज्ञताज्ञापन

यस शीर्षकमा शोधप्रस्ताव स्वीकृत गरी शोधकार्य गर्न अनुमति प्रदान गर्ने श्री सुकुना बहुमुखी क्याम्पस इन्द्रपुर, शैक्षिक योजना व्यवस्थापन विभागप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । त्यसैगरी शोधपत्र तयारीको अन्तिम अवस्थासम्म प्रत्यक्ष भेटघाट र टेलिफोन सम्पर्कबाट झन्झट नमानी निरन्तर सुझाव र निर्देशन प्रदान गर्नु हुने मेरा आदरणीय गुरु एव विभाग प्रमुख श्री लक्ष्मीकुमार श्रेष्ठप्रति सदा ऋणी छु । साथै शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा शोधपत्रलाई खँदिलो र गहकिलो बनउन त्रुटि औंल्याई आवश्यक सल्लाह सुझाव र सहयोग पुऱ्याउँदै थप उत्प्रेरण प्रदान गर्नु हुने आदरणीय क्याम्पस प्रमुख श्री पितकुमार श्रेष्ठप्रति अभारी छु ।

यस अध्ययनलाई अगाडि बढाउन आवश्यक सूचना र तथ्याङ्क उपलब्ध गराई सहयोग गर्नुहुने पोखरी स्रोतकेन्द्र अन्तर्गतका सम्बद्ध महानुभावहरूलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छु । त्यस्तै गरी शोधपत्र तयारीको क्रममा अहोरात्र सहयोग पुऱ्याउने मेरी धर्मपत्नी शारदा डाँगी, छोरा सवक डाँगी र छोरी सृष्टिका डाँगीलाई पनि विषेश धन्यवाद दिन चाहन्छु । प्रस्तुत शोधपत्र टाइप गर्नुहुने धर्मेन्द्र दुलाल र शुद्धाशुद्धीमा रामेश्वर योञ्जन सरले आवश्यक सहयोग पुऱ्याउनु भएकोमा वहाँहरूलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

शोधार्थी

योगेन्द्र डाँगी

एम्.एड्. दोस्रो बर्ष

शोधसार

सामुदायिक विद्यालयहरूमा समाजिक परीक्षण शीर्षकमा गरिएको यस शोधकार्यमा सामाजिक परीक्षणको लेखाजोखा गर्ने मुख्य उद्देश्य रहेको छ । यस अध्ययनको सैद्धान्तिक खाँका वैज्ञानिक व्यवस्थापन सिद्धान्त मानव सम्बन्ध सिद्धान्त र विकेन्द्रीकरणको सिद्धान्तमा आधारित छ । अनुसन्धानलाई अगाडि बढाउन परिमाणात्मक र गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचा अवलम्वन गरिएको छ भने उद्देश्यपूर्ण नमुना र आनुपातिक प्रतिनिधित्व हुने गरी समुह विभाजन विधिद्वारा नमुना छनौट गरिएको छ । अध्ययनको क्रममा सङ्खुवासभा जिल्ला पोखरी स्रोतकेन्द्र अन्तर्गतका सिद्धपोखरी, सिद्धकाली र नूनढाकी गा.वि.स. भित्रका सबै तहका सामुदायिक विद्यलाय प्र.अ., शिक्षक, वि.व्य.स. का अध्यक्ष शीर्षक अभिभावक संघका अध्यक्ष, अभिभावक र स्रोतव्यक्तिहरूसँग प्रत्यक्ष छलफल, सामुहिक अन्तर्वार्ता, प्रश्नावली प्रयोग गरी आवश्यक जानकारी सूचना र तथ्याङ्क लिइएको छ ।

विद्यालय सरोकारवालाहरूमध्ये विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारी, प्रधानाध्यपक र शिक्षकहरूलाई मात्र सामाजिक परीक्षणको जानकारी नभएको तर धेरै जसो शिक्षक अभिभावक संघका पदाधिकारी र अभिभावकहरूलाई यसको जानकारी नभएको पाइएको छ । विद्यालयमहरूमा आर्थिक कारोवारहरू गर्ने र सोको अभिलेख राख्ने काम अधिकांश विद्यलायमा प्र.अ.ले र केही विद्यलयमा मात्र लेखापालद्वारा राख्ने गरिएको पाइएको छ । धेरै विद्यालयहरूमा एकोहोरो लेखा प्रणाली अनुसार परम्परागत र केही सुधाररिएको फारमको प्रयोग गरी लेखा अभिलेख राख्ने गरेको पाइयो । सामाीजक परीक्षण्को प्रचलनले अभिभाव लगायत सारोकारवालहरूको विद्यालयको विभिन्न गतिविधिहरूलाई गहिरो र सधन रूपमा लेखाजोखा गर्ने र मूल्याङ्कन गर्ने क्षमताको विकास हुदै गएको छ । धेरैजसो विदालयमा सामाजिक परीक्षण समितिले सामाजिक परीक्षण गरिसकेपछि प्रतिवेदन तयार गरी विद्यालयका सवल र दुर्वल पक्षहरू अभिभावक भेला गराई सुनाउने गरेको पाइयो । सामाजिक परीक्षण गरी सकेपछि धेरैजसो विद्यालयमा सरोकावालाको सघन उपस्थिति रहेको देखिन्छ भने केही विद्यालयमा सरोकारवालाको उपस्थिति न्यून देखिन्छ । विद्यालयका प्र.अ.हरूले आफ्नो कार्यकक्षमा आम्दानी खर्चको विवरण बनाएर राखेको पाइएन । धेरे विद्यालयका प्र.अ.हरूले सामाजिक परीक्षण समितिले प्रतिवेदनमा सुझाव गरेका कुरालाई कायौन्वय गरेको पाइयो भने केही प्र.अ. ले कार्यान्वयन गरेको पाइएन । सुझाव कार्यान्वयन

नगर्ने प्रधानाध्यापकलाई शिक्षा ऐन नियमावली अनुसार कारवाही गर्नु पर्ने कुरामा जोड दिएका छन् । विद्यालयको आर्थिक कारोवारको जबाफदेहिता प्रधानाध्यापकहरुमा रहेको पाइएको छ । सामाजिक परीक्षणको कार्यान्वयनले विद्यालयका गतिविधि र क्रियाकलापहरूमा सरोकारवालको सहभागिता बढ्न थालेको छ तर राम्रो सहभागिता भने छैन । समाजिक परीक्षण्काले विद्यालयका आम्दानी खर्च भयो भन्ने विषयमा सरोकारवालले विद्यालयमा के कति आम्दानी खर्च भयो भन्ने विषयमा रोकार राख्न थालेका छन् । तथापि जानकारीको अभाव, सम्बन्धित निकायबाट अनुगमनको अभाव, औपचारिकतामा सीमित र राजनैतिक हस्तक्षेप जस्ता थुप्रै समस्याहरूका कारणले समाजिक परीक्षण प्रभाकारि हुन सकेको छैन ।

विद्यालयका सरोकारवालाहरूको तालिम र गोष्ठिद्वारा क्षमता अभिवृद्धि गर्नुपर्ने देखिन्छ । विद्यालयमा लेखा राख्ने प्र.अ. वा लेखापाललाई सकेसम्म दोहोरो लेखाप्रणली अनुसार लेखा राख्न र सो प्रणालीबाट सम्भव नभए एकोहोरो लेखा प्रणलिकै पारदर्शी लेखाविधि सम्बन्धी तालिम दिनुपर्ने देखिन्छ । बार्षिक कार्यक्रम निर्माण, कार्यान्वयन र उपलब्धि मूल्याङ्कनमा बढी भन्दा बढी सरोकारवालहरूलाई संलग्न गराउनु पर्छ । विद्यालयमा भएका गतिविधि र आम्दानी खर्चको चार्ट बनाई प्र.अ. ले आफ्नो कार्यकक्षमा राख्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्छ । विद्यालयका सरोकारवालाहरू बीच प्रभावकारी संचार कायम गरी विद्यालयका महत्वपूर्ण विषयको निर्णय प्रक्रियामा सबैलाई संलग्न र सहभागी गराउँदै लैजानुपर्दछ ।

विषय सूची

सिफारिस पत्र I

स्वीकृति पत्र II

कृतज्ञता ज्ञापन III

शोधसार IV

विषय सूची

Erro

r! Not a valid link.

तालिका सूची VIII

सङ्क्षिप्त शब्दको पूरा रुप

परिच्छेद एक : परिचय

१.१ पृष्ठभूमि १

१.२ समस्याको कथन ३

१.३ अध्ययनको औचित्व ४

१.४ अध्ययनको उद्देश्य ६

१.५ अनुसन्धानात्मक प्रश्न ६

१.६ अध्ययनको परिसीमा ६

१.७ शब्दावलीहरूको परिभाषा ७

परिच्छेद दुई : सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

२.१ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन ८

२.२ सैद्धन्तिक खाका १३

२.३ अध्ययनको उपादेयता १४

परिच्छेद तीन : अध्ययन विधी

३.१ अनुसन्धान ढाँचा १६

३.२ जनसंख्या १६

३.३ नमूनाको आकार र नमूना छनौट विधि १६

३.४ नमुना छनौटको आधार १७

३.५ अनुसन्धानका साधनहरू १७
३.६ तथ्याङ्कका स्रोतहरू १७
३.७ तथ्याङ्क सङ्कलन प्रकृया १७
३.८ तथ्याङ्क विश्लेषण प्रक्रिया १८

परिच्छेद चार : तथ्याङ्कको विश्लेषण र व्याख्या

४.१ सामाजिक परिक्षणको कार्यान्वयनको वर्तमान अवस्था १९
४.१.१ सामाजिक परिक्षणको जानकारी १९
४.१.२ विद्यालयको आर्थिक अभिलेख २१
४.१.३ प्रधानध्यापकको लेखा राख्ने शैली २२
४.१.४ सामाजिक परीक्षण प्रतिवेदन कार्यान्वयनको अवस्था २३
४.१.५ प्रतिवेदनको सार्वजनिकीकरणमा अभिभमावकहरूको उपस्थिती २४
४.१.६ आम्दानी खर्च विवरण २५
४.१.७ सामाजिक परिक्षणको सुझाव कार्यान्वयन २६
४.२ सामाजिक परिक्षणले आर्थिक पारदर्शितामा परेको प्रभाव २७
४.२.१ आर्थिक कारोवारको जवाफदेहिता २८
४.२.२. सामाजिक परिक्षणबाट आर्थिक पारदर्शिताको सम्भावना २९
४.३ सामाजिक परिक्षणमा देखिएका अन्तरहरू ३१
४.४ सामाजिक परिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउने उपयाहरू

परिच्छेद ५ : प्राप्ति, निष्कर्ष र सुझाव

५.१ प्राप्तिहरू ३६
५.२ निश्कर्ष ३८
५.३ सुझावहरू ४०
सन्दर्भ सामग्री
अनुसूचीहरू

तालिका सूची

क.स.	शीर्षक	पेज नं.
१	सामाजिक परीक्षणको जानकारी	२०
२	विद्यालयको आर्थिक अभिलेख	२१
३	प्रधानाध्यापकको लेखा राख्ने शैली	२२
४	सामाजिक परीक्षण प्रतिवेदन कार्यान्वयनको अवस्था	२३
५	प्रतिवेदनको सर्वजानिकीकरणमा अभिभावहरूको उपस्थिति	२४
६	आम्दानी खर्चको विवरण	२५
७	सामाजिक परीक्षणको सुझाव कार्यान्वय	२६
८	आर्थिक कारोवारको जवाफ देहिता	२८
९	आर्थिक पारदर्शिताको सम्भावना	३०
१०	प्रभावकारी कार्यान्वयमा देखिएका समस्याहरू	३२
११	सामाजिक परीक्षणमा देखिएका समस्या सामाधानका उपायहरू	३३

सङ्क्षिप्त शब्दावलीहरू

आ.व.	:	आर्थिक बर्ष
प्र.अ.	:	प्रधानाध्यापक
गा.वि.स.	:	गाउँ विकास समिति
प्रा.वि.	:	प्राथमिक विद्यालय
नि.मा.वि.	:	निम्न माध्यमिक विद्यालय
मा.वि.	:	माध्यमिक विद्यालय
उ.मा.वि.	:	उच्च माध्यमिक विद्यालय
ऐ.	:	ऐजन
वि.एड्	:	व्याच्लर अफ एजुकेसन
जि.शि.का.	:	जिल्ला शिक्षा कार्यालय
सि.नं.	:	सिम्बल नम्बर
शै.स.	:	शैक्षिक सत्र
वि.व्य.स.	:	विद्यलाय व्यवस्थापन समिति
शि.अ.संघ	:	शिक्षक अभिभावक संघ
सा.प.	:	सामाजिक परीक्षण
क्षे.शि.नि.	:	क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालय
त्रि.वि.वि.	:	त्रिभुवन विश्वविद्यालय